Αναζητώντας το χαμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό

Το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης τέθηκε εξαρχής με όρους αποκλειστικά σχεδόν οικονομικοπολιτικούς: «Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας» (1945-47), «Ευρωπαϊκή Ένωση Πληρωμών» (1950), «Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα» (1951), «Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα» (1957). Τέτοια ήταν και τα κριτήρια που καθόρισαν, κατά προτεραιότητα ως τώρα, τις βασικές επιλογές και αποκλεισμούς.

Ήδη περνούμε από την Ε.Ο.Κ. στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όμως και οι νέες συμφωνίες ασχολούνται κυρίως με ρυθμίσεις οικονομικοπολιτικών θεμάτων, ενώ η αρχή της διατήρησης και ανάπτυξης του «κοινοτικού κεκτημένου» προδικάζει το μονόπλευρο οικονομικό προσανατολισμό και των μελλοντικών θεσμών, καθιερώνοντας την ηγεμονία του οικονομικού τομέα έναντι όλων των άλλων. Αν η επιλογή αυτή ήταν δυνατό να κηρυχθεί αθώα από σκοπιμότητες, θα 'πρεπε να βγάλομε το συμπέρασμα ότι οι κοινοτικοί παράγοντες λειτουργούν ως νεοφώτιστοι μαρξιστές: ανάγουν όλα τα ζητήματα στο οικονομικό πεδίο.

Για τον πολιτισμό αντίθετα, που είναι το θέμα μας, αφιερώνεται, ανάμεσα στα διακόσια τόσα άρθρα της Συνθήκης του Μάαστριχτ και το πλήθος των συνοδευτικών Πρωτοκόλλων, Δηλώσεων, Διατάξεων, Πράξεων, *ένα μόλις άρθρο* κι αυτό γενικού διακηρυκτικού χαρακτήρα[1]. Θα μπορούσε λοιπόν εύλογα να προκύψει η εντύπωση ότι το πεδίο του πολιτισμού ή είναι δευτερεύον και επουσιώδες ή δεν έχει καμιά συνάρτηση με την οικονομία και την πολιτική. Και συνεπώς, μια συζήτηση για τον πολιτισμό σ' ένα συνέδριο αφιερωμένο στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, είναι «εκτός θέματος».

Ωστόσο, η εντύπωση αυτή δεν ευσταθεί, αν κρίνομε από το γεγονός ότι η προπαγάνδιση ή μάλλον η διαφήμιση του εγχειρήματος – γιατί οι διαφημιστικές φόρμουλες είναι που προκρίθηκαν στον τόπο μας αντί της ενημέρωσης και του δημόσιου διαλόγου – γίνεται κυριότατα στο πεδίο και με όρους του πολιτισμού. «Ευρωπαϊκή ιδέα», «ευρωπαϊκός πολιτισμός», «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», «μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια», «κοινό ευρωπαϊκό σπίτι», «Ευρώπη των λαών», «ανεξάρτητη και αυτοδύναμη Ευρώπη», είναι τα νέα ιδεολογήματα που προσφέ-

* Ο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος είναι καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

ρονται για να τροφοδοτήσουν τα όνειρα των απλών ανθρώπων και να ενεργοποιήσουν τους μηχανισμούς φαντασιακής αναπλήρωσης απέναντι στην ωμή πραγματικότητα μιας δεινής οικονομικής κρίσης.

Δε θέλομε να σταθούμε στο πασίδηλο χάσμα που χωρίζει τις προσδοκίες των λαών από την πρακτική των ηγεσιών, υπονομεύοντας την αξιοπιστία ολόκληρου του ιδεολογικού οικοδομήματος:

Πώς, για παράδειγμα, «η αμυντική συνιστώσα» της υπό αυτονόμηση Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Δ.Ε.Ε., είναι ταυτόχρονα το «μέσο για την ενίσχυση του ευρωπαϊκού σκέλους της Ατλαντικής Συμμαχίας» και «ενεργεί σύμφωνα με τις θέσεις που καθορίζονται στην Ατλαντική Συμμαχία»;[2]

– Πώς η «Ευρώπη των λαών» επιμένει να είναι η Ευρώπη των τραπεζιτών προσανατολισμένη προς το σύστημα κι όχι προς τον άνθρωπο;

– Πώς η «μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια» περιλαμβάνει αυτονόητα την καθολική Πολωνία, αλλά όχι το ίδιο αυτονόητα την ορθόδοξη Ρουμανία ή Ρωσία ή Ουκρανία;

– Πώς στο «κοινό ευρωπαϊκό σπίτι» φαίνεται να μην έχει θέση η μεγάλη και κατά παράδοση χριστιανική Σερβία, ενώ είναι προκαταβολικά εξασφαλισμένη η θέση της αγέννητης ακόμα μουσουλμανικής Βοσνίας;

– Πώς συμβαίνει να υποστηρίζεται και να ενισχύεται ο εθνικισμός στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ως έκφραση ιερών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου, όταν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης καταδικάζεται ως επικίνδυνη εκδήλωση αντιδραστικής και παρωχημένης ιδεολογίας;

– Πώς, επιτέλους, επισπεύδονται οι διαδικασίες συγκρότησης ενός πολυεθνικού κράτους στη Δυτική Ευρώπη, την ίδια περίοδο που διατυμπανίζεται η ιστορική χρεοκοπία των πολυεθνικών κρατών στην Ανατολική Ευρώπη;

Χωρίς να υποβαθμίζομε τις αρνητικές διαστάσεις και τις συνέπειες αυτών των αντιφάσεων για την αξιοπιστία του όλου εγχειρήματος, εκτιμούμε πως θα ήταν άδικο να καταλογιστούν στην ευρωπαϊκή ιδέα καθαυτή. Σε μεγάλο βαθμό θα μπορούσαν να αποδοθούν στη μεταβατικότητα της παρούσας φάσης, που επιτρέπει την αλλοτρίωση της κοινής ευρωπαϊκής υπόθεσης από τα συμφέροντα των ισχυρών και των ενδοκοινοτικών εργολάβων τους. Ωστόσο, καμιά πονηρή σκοπιμότητα και υστεροβουλία δε θα ήταν εύκολο να επιβληθεί, εάν είχε εξαρχής υιοθετηθεί η αναγκαία σφαιρική προοπτική και τα κατάλληλα κριτήρια ουσίας.

Η προοπτική αυτή εξασφαλίζεται πάνω απ' όλα με τους όρους του πολιτισμού, ο οποίος παρέχει τις προϋποθέσεις για την πληρέστερη δυνατή σύνθεση, ιεράρχηση και εναρμόνιση των επιμέρους συνιστωσών και κριτηρίων. Υποστηρίζομε λοιπόν πως όχι μόνον η προπαγάνδα, αλλά ολόκληρη η προβληματική και η στρατηγική, οι βασικές επιλογές και ο θεσμικός σχεδιασμός, ακόμη και οι κανόνες και οι ρυθμοί της ευρωπαϊκής ενοποίησης, θα έπρεπε να τίθενται και να προωθούνται στα πλαίσια και με τα κριτήρια του πολιτισμού, αν ήταν να επιτευχθεί μια κοινά αποδεκτή και βιώσιμη σύνθεση.

Ο πολιτισμός δεν αφορά σε μια περιορισμένη και απομονωμένη περιοχή της δραστηριότητας του ανθρώπου. Είτε τον εκλάβομε στην ευρύτερη εκδοχή του, ως τη συνισταμένη που ενοποιεί τους όρους υλικής και πνευματικής ύπαρξης μιας κοινωνίας (συμπεριλαμβάνοντας τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, τις οικονομικές δραστηριότητες και την κατανομή των ρόλων στην εργασία, δηλαδή την κοινωνική διάρθρωση σε τάξεις και κοινωνικές κατηγορίες) είτε τον ταυτίσομε με ό,τι στη μαρξιστική ορολογία ονομάστηκε «υπερδομή» ή «(πολιτισμικό) εποικοδόμημα» (κοινωνικοί και κρατικοί θεσμοί, ιδεολογία, επιστήμη, καλλιτεχνική δημιουργία) – κι ας μην επεκταθούμε τώρα σε άλλους ειδικότερους και χωρίς σημασία ορισμούς – ο πολιτισμός είναι αυτός που, ως δομιστικός και σημειωτικός μηχανισμός, ορίζει το περιεχόμενο της αυτοσυνειδησίας κάθε κοινωνικής μονάδας· που θα πει, τις βιοθεωρητικές και κοσμοθεωρητικές αρχές και τα αξιακά πρότυπα που ρυθμίζουν την ατομική και συλλογική ζωή, τις σχέσεις ατόμου-κοινωνίας, ανθρώπου-κόσμου, κουλτούρας-φύσης, ό,τι εντέλει συνιστά την ταυτότητα των ατόμων, των κοινωνικών ή εθνοφυλετικών ομάδων και των λαών.

Είναι λοιπόν φανερό ότι, εφόσον δεν πρόκειται για τις ειδικές συνθήκες που δημιουργεί, στο πεδίο του διεθνούς δικαίου, προς όφελος του κατακτητή μια πολεμική νίκη και επικράτηση, δεν μπορούμε να θέτομε σε κίνηση διαδικασίες κοσμοϊστορικών αλλαγών, όπως αυτή της ευρωπαϊκής ένωσης, με τρόπο πρωθύστερο: χωρίς να έχομε *έγκαιρα* και *έγκυρα* ερευνήσει και αποσαφηνίσει ποια είναι η ταυτότητα καθενός από τους υπό ενοποίηση λαούς, σε ποιο πολιτισμικό σύστημα ανήκει, αν τα αντίστοιχα πολιτισμικά συστήματα είναι συμβατά μεταξύ τους, αν η κοινή συνισταμένη τους οδηγεί προς την αυθυπέρβαση και η κατάργησή τους προς όφελος μιας νέας σύνθεσης· και αν ναι, προς ποια κατεύθυνση, με ποιο περιεχόμενο, ποιους τελικούς σκοπούς!

Από τη συγκρότηση του «Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας» ως σήμερα μεσολάβησαν μερικές δεκαετίες, που θα ήταν θεωρητικά αρκετές για να ενθαρρυνθούν, ν' ανθίσουν και να καρποφορήσουν οι πολιτισμικές σπουδές στην Ευρώπη και να δώσουν στους πολιτικούς, όχι βέβαια μονοσήμαντες απαντήσεις, αλλά τουλάχιστο μιαν επαρκή καταγραφή των πολλαπλών και σύνθετων προβλημάτων που θέτει, στο πεδίο του πολιτισμού, το εγχείρημα της ενοποίησης πολλών διαφορετικών λαών, με διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα· και κυρίως, να διευκρινίσουν τους ιστορικούς νόμους που διέπουν την εξέλιξη των κοινωνιών και πολιτισμών, για να προφυλάξουν μια τόσο φιλόδοξη προσπάθεια από εκδηλώσεις αφελούς ερασιτεχνισμού.

Όσο γνωρίζομε, σ' αυτό το διάστημα, καμιά ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών δε σημειώθηκε προς αυτήν την κατεύθυνση. Και αν υπάρχει στις μέρες μας μια ευδιάκριτη στροφή των επιστημών του ανθρώπου στα προβλήματα του πολιτισμού, οφείλεται σε συγκεκριμένα ενδοεπιστημονικά ρεύματα και πάντως δε συνδέεται με κανενός είδους ενδιαφέρον, ενθάρρυνση ή σχεδιασμό των κεντρι-

κών οργάνων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Αντίθετα, όλη η μέχρι σήμερα πολιτική της Κοινότητας, όπως εκφράστηκε στο περιεχόμενο των συνθηκών και των αποφάσεων των διοικητικών οργάνων της, δίνει την εντύπωση ότι τα κριτήρια του πολιτισμού απουσιάζουν από τον ορίζοντα των προβληματισμών της. Τα επιτελεία που επεξεργάζονται τα διάφορα μέτρα αποτελούνται, όσο μπορεί κανείς να ξέρει, από τεχνοκράτες της οικονομίας κυρίως και επαγγελματίες της πολιτικής (και πάντως σε καμιά περίπτωση από θεωρητικούς του πολιτισμού).

Καλά, θα μου πει κάποιος. Θέτομε τώρα ανύπαρκτα θέματα! Ποιος δε γνωρίζει ότι ο κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός αποτελεί ήδη αναμφισβήτητη πραγματικότητα, θεμελιωμένη γερά στην κλασική παράδοση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και κατοχυρωμένη από τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιούργησε η διεθνοποίηση της κοινωνίας και τα διεθνή μέσα μαζικής επικοινωνίας;

Το τι είδους σχέση υφίσταται ανάμεσα στους ανθρωποκεντρικούς κλασικούς πολιτισμούς της Ελλάδας και της Ρώμης και στη σημερινή μαζική κουλτούρα του κατώτατου κοινού παρονομαστή δε χρειάζεται, θαρρώ, συζήτηση. Η διαρκώς επιταχυνόμενη παρακμή των κλασικών σπουδών μέσα στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών της Κοινότητας, κάτω από την πίεση μιας συνειδητής πριμοδότησης των εφαρμοσμένων επιστημών και των τεχνολογικών κλάδων από την αναπτυξιακή πολιτική της Κοινότητας δίνει για την ώρα επαρκή απάντηση.

Αφήνομε που ακόμα και η συμβολικής αξίας ονομαστική αναφορά στη σχέση καταγωγής της σημερινής Ευρώπης από τους αρχαίους πολιτισμούς έχει μπει σε αμφισβήτηση, μέσα στη δίνη των ανταγωνισμών για ιδεολογική κυριαρχία, οι οποίοι εξηγούν και τις σπασμωδικές απόπειρες για δημιουργία ερεισμάτων σε τετελεσμένα που έχουν επιβληθεί σε άλλα επίπεδα. Εμείς εδώ φτάνει να θυμηθούμε την αχαρακτήριστη απόπειρα κοινοτικών κύκλων να πλασάρουν ως επίσημη «Ιστορία της Ευρώπης», κατάλληλη για τη Μέση Εκπαίδευση, την εκδοχή Dirozel που, υποβαθμίζοντας τον αρχαίο ελληνικό και μηδενίζοντας το βυζαντινό πολιτισμό, έθετε ως αρχή της ευρωπαϊκής ιστορίας – αν δε με απατά η μνήμη – την εξάπλωση των γοτθικών φύλων στην Ευρώπη.*

Έστω, θα μου πει άλλος. Ας παραδεχτούμε ότι ο σημερινός ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν έχει πολλή σχέση με τα πρότυπα και τις αξίες της κλασικής αρχαιότητας. Φυσικό δεν είναι; Υπάρχει όμως· και είναι η συνισταμένη των πολιτισμικών παραδόσεων της νεότερης και σύγχρονης Ευρώπης.

Εδώ φοβούμαι ότι έχομε μια τυπική περίπτωση «λήψεως του ζητουμένου». Θεωρείται αυταπόδεικτο αυτό που είναι απλώς επιθυμητό. Αντικειμενικά δεν υπάρχει, ως κοινωνικό φαινόμενο εννοούμε, παρά στη φαντασία μιας ελίτ διανοουμένων και τεχνοκρατών. Σε παλαιότερη ανάλογη διοργάνωση[3], είχαμε αναπτύξει, με βάση κοινά παραδεκτές αρχές της θεωρίας του πολιτισμού, την άποψη ότι η κουλτούρα *δεν είναι ποτέ ένα οικουμενικό σύνολο*, αλλά πάντοτε ένα *υποσύνο-*

* Jean-Baptiste Duroselle, *L' EUROPE. Histoire de ses peuples*, Librairie académique Perrin et Bertelsmann Lexicon Verlag, 1990: 108-109 κ.α.

λο, οργανωμένο με έναν ιδιαίτερο τρόπο, που βρίσκεται σε στενή αμοιβαία συνάρτηση με τους όρους υλικής ύπαρξης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Η ιδιαιτερότητά της, που της επιτρέπει να διακρίνεται απέναντι στις άλλες κουλτούρες, συνίσταται σε μια σειρά τυπολογικά γνωρίσματα που αντιστοιχούν σε έναν τύπο ζωής και συμπεριφοράς. Ως σύστημα σημείων, ακολουθεί τους δικούς της νόμους, έχει, μ' άλλα λόγια, μια ισχυρή συνεκτικότητα, που δεν επιτρέπει εύκολους ή αυτόματους συμψηφισμούς. Δεν αμφισβητείται βέβαια ότι τα πολιτισμικά συστήματα υφίστανται αμοιβαίες πιέσεις και αλληλεπιδράσεις, που θέτουν σε λειτουργία αργούς και μακρόχρονους μετασχηματισμούς. Όμως κάθε σύστημα μετασχηματίζεται σύμφωνα με τις δικές του νόρμες και προς κατευθύνσεις που δεν αντιστρατεύονται τη λογική τους. Είναι έξω από κάθε πιθανότητα, περισσότερα πολιτισμικά συστήματα να μετασχηματισθούν ταυτόχρονα και ισόρροπα προς την ίδια κατεύθυνση, έτσι ώστε να συγχωνευθούν σε ένα.

Ένα δεύτερο συναφές σημείο είναι ότι τα πολιτισμικά φαινόμενα ορίζονται ως *δευτερογενή πρότυπα συστήματα*, που θα πει, είναι παράγωγα της φυσικής γλώσσας. Καμιά κουλτούρα δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από τη δομή της φυσικής γλώσσας και αντίστροφα. Έτσι, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πού θα μπορούσε να βλαστήσει μια ευρωπαϊκή κουλτούρα ως ενιαίο συνεκτικό σύστημα, η οποία – κατά παράβαση των ιστορικών νόμων – να αντιστοιχεί σε πολλές φυσικές γλώσσες και διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα.

Με βάση λοιπόν την αμοιβαία και αναγκαστική συνάρτηση γλώσσας-κουλτούρας, η μόνη πιθανότητα να συγκροτηθεί μελλοντικά ένα κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμικό μοντέλο είναι να επικρατήσει μία γλώσσα και μία κουλτούρα εξαφανίζοντας τις άλλες. Και η γλώσσα που φαίνεται να συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις είναι κι αυτή μία και μόνη: η αγγλική. Μόνο που δε συνδέεται πια, στη σημερινή της φάση, με τη βρετανική κουλτούρα, αλλά με την αμερικάνικη. Ώστε η θεωρητικά ισχυρότερη πιθανότητα – και σ' αυτό συντελούν κι άλλοι παράγοντες – είναι να επιτευχθεί η πολιτισμική ενότητα της Ευρώπης, αλλά στη βάση μιας εξωευρωπαϊκής μαζικής κουλτούρας, η οποία διαθέτει μηχανισμούς διείσδυσης σε πολλά επίπεδα (γλωσσικό, θεσμικό, κοινωνικό, οικονομικό). Ήδη, αυτό που προκύπτει ως κοινός παρονομαστής των ευρωπαϊκών λαών στο πεδίο του πολιτισμού είναι – όχι καθόλου κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της «ευρωπαϊκής κουλτούρας» αλλά – οι ευρωπαϊκές «εκτελέσεις» του αμερικάνικου μοντέλου. Στον ετήσιο διαγωνισμό τραγουδιού της Eurovision, για παράδειγμα, οι τοπικές μουσικές παραδόσεις έχουν αποδοκιμασθεί και απορριφθεί. Κερδίζει όποιος έχει αφομοιώσει καλύτερα τα αμερικάνικα πρότυπα: ένας ακόμη μηχανισμός αποευρωπαϊσμού των Ευρωπαίων.

Το φαινόμενο αυτό μας φέρνει στην καρδιά του προβλήματος. Η «βίαιη» και σπασμωδική συσσώρευση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού της περιφέρειας στα μεγάλα αστικά κέντρα, από τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία κι εδώ, δημιούργησε νέα πολυπληθή κοινωνικά στρώματα, τα οποία ενώ έχουν αποκοπεί

από τις παραδοσιακές κοινωνίες προέλευσης, δεν έχουν ενταχθεί οργανικά σε νέες κοινωνικές δομές. Καθώς είναι κοινωνικά μετέωρα, τα στρώματα αυτά εμφανίζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας ατελούς οργάνωσης, μιας ελλειπούς εσωτερικής συνεκτικότητας, μιας χαλαρής δόμησης, που τα καθιστούν ευάγωγα και ευάλωτα προς κάθε μορφής αλλοτρίωση.

Εδώ θα υπενθυμίσομε ότι η κουλτούρα ορίζεται ως *μη κληρονομική μνήμη της κοινότητας*, που εκφράζεται σε ένα σύστημα αξιακών εντολών, περιορισμών και απαγορεύσεων. Μια κουλτούρα αναγνωρίζεται μόνο μέσα από την *αναγνώριση των σταθερών κανόνων της μνήμης της*. Έτσι, η συνέχεια της μνήμης και η συνέχεια της ύπαρξής της ταυτίζονται. Ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της συλλογικής μνήμης είναι ότι *έχει όρια*, δηλαδή μιαν ορισμένη «χωρητικότητα». Η επιλογή των εμπειριών που θα μεταλλαγούν σε «κείμενα», δηλαδή θα αξιολογηθούν ως «ουσιώδη» και θα απομνημειωθούν, πραγματοποιείται κάθε φορά σύμφωνα με τις ιδιαίτερες σημειωτικές νόρμες της δοσμένης κουλτούρας. Ταυτόχρονα, η χωρητικότητα της συλλογικής μνήμης επιβάλλει να λησμονηθούν ορισμένες απόψεις της κοινής πολιτισμικής εμπειρίας, προκειμένου να εγγραφούν οι νέες. Και μπορούμε εδώ να φανταστούμε ότι οι εμπειρίες που τείνουν να λησμονηθούν είναι οι λιγότερο συμβιβάσιμες προς τα νέα πολιτισμικά αγαθά. Είναι φανερό πώς λειτουργούν αυτοί οι νόμοι στα κοινωνικά στρώματα που περιγράψαμε. Λόγω της αστάθειάς τους, τείνουν να αξιολογήσουν ως «ουσιώδες» και άρα απομνημονεύσιμο ό,τι εμφανίζεται ως άμεσα εκμεταλλεύσιμη αξία· και αντίστοιχα, να απωθήσουν από τη συλλογική μνήμη τις παραδοσιακές αξίες, υπονομεύοντας, με τις αποκλίσεις και εντάσεις που δημιουργούν σε σχέση με τις πολιτισμικά συμπαγείς κοινωνικές τάξεις και ομάδες, την ελάχιστη αναγκαία συνοχή των σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Έτσι, τα στρώματα αυτά γίνονται παράγοντας πολιτισμικής αστάθειας για ολόκληρη την Ευρώπη. Υπ' αυτούς τους όρους, αποφασιστικός είναι – το έχουμε ξαναπεί – ο ρόλος που παίζουν ως μοχλοί εξωτερικής πίεσης για τις τοπικές κουλτούρες τα διεθνή ΜΜΕ. Ως αυτόνομοι ιδεολογικοί μηχανισμοί, παρεμβαίνουν κυριαρχικά και δημιουργούν τεχνητά, δηλαδή ανεξάρτητα από τη δυναμική των πραγματικών κοινωνικών αντιθέσεων, μια συντριπτική συσσώρευση ευνοϊκών παραγόντων για τα πολιτισμικά αγαθά των ισχυρών εξωευρωπαϊκών παραγωγών, της Άπω Ανατολής και της «Άπω Δύσης». Αντίθετα, τα εγχώρια πολιτισμικά αγαθά δεν έχουν καμιά δυνατότητα να λειτουργήσουν ως ανταγωνιστές με όρους στοιχειώδους ισοτιμίας όχι σε διεθνές επίπεδο αλλά ούτε καν στο εσωτερικό της ίδιας της περιφερειακής κοινότητας. Κι αυτό είναι ένα νέο δεδομένο στην παγκόσμια ιστορία. Για πρώτη φορά, μια κοινωνία δεν μπορεί αυτονόητα να αναπαραγάγει τις πολιτισμικές της αξίες στις επόμενες γενιές. Εισβάλλει η τηλεόραση μέσα στο σπίτι και του τελευταίου χωριού, «αρπάζει» τα παιδιά και τα διαπλάθει με αλλότρια φαντασιακά πρότυπα, αναντίστοιχα προς τους όρους υλικής ύπαρξης της κοινότητας, εξουδετερώνοντας οποιαδήποτε διαλεκτική στο πεδίο των πολιτισμικών αγαθών και αξιών.

Έτσι, βαδίζομε προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση υπό συνθήκες ενός ανεξέλεγκτου πολιτισμικού βιασμού, ο οποίος πριμοδοτείται φυσικά από την προϊούσα κατάργηση των εθνικών και άλλων οριοθετήσεων και περιορισμών και οδηγεί, σύμφωνα με τους κανόνες της συλλογικής μνήμης που περιγράψαμε, στην εκτόπιση μεγάλου μέρους της πολιτισμικής εμπειρίας που στηρίζει τις περιφερειακές κουλτούρες, προκειμένου να «εγγραφούν» οι πιο «αξιομνημόνευτες» από τις επείσακτες πολιτισμικές αξίες. Αυτό, με τη σειρά του, μπορεί να επισπεύσει την αποδιοργάνωση της συνάρτησης μεταξύ γλώσσας και κουλτούρας, σε βαθμό που η αλλοτριωμένη μνήμη να απωθεί στο περιθώριο τις τοπικές γλώσσες και να οδηγεί τις περιφερειακές κουλτούρες ως ενιαίες συλλογικές οντότητες στην ταχύτερη αποδυνάμωση και εξαφάνισή τους.

Συμπέρασμα: Τα κριτήρια της θεωρίας του πολιτισμού, αν είναι να τα λάβομε σοβαρά υπόψη, μας λένε ότι «κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός» ως ενιαία συλλογική οντότητα με διαρκή αυτοσυνειδησία δεν υπάρχει. Αποτελεί ένα ιδεολόγημα, που στο μέτρο που συμβάλλει στην αποδυνάμωση των τοπικών πολιτισμών, ταυτίζεται πρακτικά με τη μόνη υπαρκτή – αμερικανοασιατικής κατασκευής – διεθνή *μαζική κουλτούρα του κατώτερου κοινού παρονομαστή*, εντελώς ανάξια της πλούσιας και πολυμερούς πολιτισμικής μνήμης και εμπειρίας των λαών και εθνοφυλετικών ομάδων της Ευρώπης. Ώστε η υποβάθμιση που αντιπροσωπεύει αυτή η κουλτούρα δεν μπορεί για κανένα λόγο ν' αποτελεί κίνητρο και στόχο για ένα εγχείρημα τέτοιας κλίμακας όπως η ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών.

– Πού βρίσκεται λοιπόν ο κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός; στις αξίες που παρήγατε η Ευρώπη σε άλλους ευτυχέστερους καιρούς και υπό συνθήκες και όρους που η σπασμωδική εποχή μας αποσύνθεσε και κατέστρεψε οριστικά;

Αυτό σίγουρα δεν απέχει πολύ από την αλήθεια, με τη διευκρίνιση ότι ποτέ δεν υπήρξε ενιαίος και συμπαγής ευρωπαϊκός πολιτισμός, παρά τις όποιες συμπαθείς και εκ των υστέρων προσπάθειες των διανοουμένων να ανασυνθέσουν μια θεωρητική ενότητα μέσα από επιλογές, αξιοθετήσεις, ιεραρχήσεις και αποκλεισμούς.

Ο κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός βρίσκεται στις μεγάλες πολιτισμικές παραδόσεις του παρελθόντος, μα και στις αντιθέσεις, τις αντιπαραθέσεις και τη διαλεκτική τους: Βυζάντιο-Δύση, παπισμός-ορθοδοξία, μεσογειακός αγροτοκτηνοτροφικός πολιτισμός-δυτικοευρωπαϊκός φιλελεύθερος αστισμός, βιομηχανικός καπιταλισμός-σοβιετικός σοσιαλισμός.

Και βρίσκεται επίσης στις σημερινές εθνικές και περιφερειακές κουλτούρες, όσες και όσο επιβιώνουν από τη λαίλαπα της σύγχρονης ισοπέδωσης. Αυτές πρέπει πρώτα απ' όλα να προστατευθούν από τη σκόπιμη και συντονισμένη αποσταθεροποίηση. Και για να γίνει αυτό υπάρχει μια προϋπόθεση: να μελετηθούν, να «αναγνωρισθούν» και να καταγραφούν έγκυρα τα υφιστάμενα πολιτισμικά συστήματα, τα διακριτικά τους γνωρίσματα και οι θεμελιώδεις αρχές και κανόνες

που τα διέπουν· σε ποιους όρους υλικής ύπαρξης (δηλαδή οικονομικές και κοινωνικές δομές) στηρίζονται· αν και πώς είναι συμβιβάσιμες με τις δομές της σύγχρονης βιομηχανικής και τεχνοκρατικής κοινωνίας· σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονται σε ζωτικά και καθολικά προβλήματα και αιτήματα του σύγχρονου κόσμου· ποιοι είναι οι δυναμικοί και βιώσιμοι τομείς δημιουργικής τους εκδήλωσης.

Χωρίς να έχουν καν τεθεί τέτοιου είδους προβλήματα, γίνεται πολύς λόγος για την απαραίτητη σύγκλιση οικονομιών, για το ενιαίο νομισματικό σύστημα, για την προσαρμογή της οικονομίας μας στα κοινοτικά πρότυπα κ.λπ. Εκείνο για το οποίο δε γίνεται κανένας λόγος είναι ποιοι, πότε, με ποια εξουσιοδότηση και με ποια κριτήρια αποφάσισαν τα οικονομικά μοντέλα πάνω στα οποία θα οικοδομηθεί η αυριανή ενιαία Ευρώπη και γιατί τα συγκεκριμένα μοντέλα υπηρετούν καλύτερα από άλλα την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Εδώ υπάρχει ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Η σύγκλιση των οικονομιών προϋποθέτει κάποιες αποφασιστικές επιλογές προτύπων, που σημαίνει απόρριψη ή ανατροπή άλλων. Αυτό που αποσιωπάται είναι ότι η επιλογή του άλφα ή βήτα οικονομικού μοντέλου συνεπάγεται ουσιώδεις επιδράσεις και αλλαγές στο πεδίο του πολιτισμού.

Ας πάρουμε ορισμένα χοντρά παραδείγματα.

Ένα παλιό πρόβλημα, που συνδέεται με την αγροτική πολιτική της Ε.Ο.Κ., είναι οι κοινοτικές οδηγίες για αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, στα πλαίσια κεντρικών οικονομικών σχεδιασμών. Ας πάρουμε την καλύτερη περίπτωση, που είναι η πρόθεση εξορθολογισμού της συνολικής παραγωγής, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς. Με οικονομικά κριτήρια φαίνεται ορθή τακτική. Υπολογίσαμε όμως τις συνέπειες για τον πολιτισμό των αγροτικών κοινωνικών από την εφαρμογή τέτοιων μέτρων;

Ας πάρουμε τις δικές μας παραδοσιακές καλλιέργειες της ελιάς και του αμπελιού, που είναι απ' αυτές που εξακολουθητικά θίγονται από τους κεντρικούς σχεδιασμούς της Κοινότητας. Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για βασικές καλλιέργειες της ελληνικής υπαίθρου, που αποτελούν τον άξονα ή και το αποκλειστικό αντικείμενο της οικονομικής δραστηριότητας πολλών αγροτικών κοινοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι ολόκληρη η κοινωνική και εθιμική ζωή, οι δοξασίες, παραδόσεις, αγροτικές γιορτές και εποχιακές τελετουργίες, με τα τραγούδια, τους χορούς και τις άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες των χωρικών, είναι στενά δεμένες από χιλιετίες μ' αυτές τις καλλιέργειες. Δεν αποτελούν μόνο ένα ουσιώδες και καθοριστικό στοιχείο του γεωφυσικού περιβάλλοντος, έχουν καταστεί οργανικό στοιχείο της ζωής και του πνευματικού ορίζοντα των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών, έχουν περάσει στη συμβολική και τη μυθολογία του λαού ως μέρος του έμψυχου σύμπαντος (η «γιαγιά-ελιά» του Ελύτη). Μιλούμε για *πολιτισμούς της ελιάς και του αμπελιού!*

Ποια λογική εξορθολογισμού μπορεί, σ' αυτή την περίπτωση, να νομιμοποιήσει το ξερίζωμα αιωνόβιων δέντρων που ισοδυναμεί με το ξερίζωμα ενός πο-

λιτισμού χιλιετιών; Είναι το ίδιο πράγμα να καλλιεργείς ελιές και αμπέλια με το να καλλιεργείς «αβοκάντο» και «κίουι»;

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Μέσα στα πλαίσια του ελεύθερου, όπως τον λένε, οικονομικού ανταγωνισμού επιβάλλονται ή σχεδιάζονται διάφορα μέτρα, μεταξύ των οποίων λ.χ. η πρόσφατη απόφαση για 24ωρη λειτουργία μιας κατηγορίας καταστημάτων, ή η κατάργηση της αργίας του Σαββατοκύριακου. Το επιχείρημα ατράνταχτο: περισσότερες ώρες δουλειάς, περισσότερη απόδοση, βελτίωση της οικονομίας. Θέμα οικονομικής πολιτικής, θα μου πείτε. Τι σχέση μπορεί να 'χει με τον πολιτισμό;

Είναι, φαντάζομαι, αυταπόδεικτο ότι η κοινωνική ζωή, η ανθρώπινη επικοινωνία, η πολιτιστική δημιουργία σε κάθε κοινωνία προσδιορίζεται από την κατανομή εργασίας και σχόλης. Ο πολιτισμός, με τη στενή έννοια, είναι δημιούργημα σχόλης.

Οι λεγόμενες «καλές τέχνες» αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου, όταν η ανθρώπινη δημιουργικότητα ήταν απαλλαγμένη από άμεσα οφελιμιστικά κριτήρια. Αλλά και η καθημερινή οικογενειακή και κοινωνική ζωή και οι τρέχουσες πολιτιστικές δραστηριότητες αναπτύχθηκαν και αναπτύσσονται στα πλαίσια της σχόλης, όχι της δουλειάς. Άρα κάθε ανατροπή στο συσχετισμό και στην κατανομή δουλειάς-σχόλης έχει επιπτώσεις στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Ας πάρουμε το παραπάνω μέτρο στην καλύτερη εκδοχή του: δημιουργούνται περισσότερες θέσεις εργασίας ή/και δυνατότητα περισσότερων ωρών απασχόλησης, εντείνονται οι οικονομικές δραστηριότητες, κερδίζουν περισσότερα όσες επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να λειτουργούν όλο το εικοσιτετράωρο. Δε θ' αγγίξουμε εδώ το ειδικό πρόβλημα που τίθεται από τους εξοντωτικούς για τις μικρές ή ατομικές επιχειρήσεις όρους ανταγωνισμού, δεν είναι στο θέμα μας. Θα επισημάνουμε όμως ότι οι όποιες θετικές οικονομικές συνέπειες υπονοούν βέβαια τη δραστική μείωση των ωρών αργίας, ψυχαγωγίας ή δημιουργικής ενασχόλησης και τη μετατροπή τους είτε σε ώρες δουλειάς είτε σε ώρες καταναλωτικής δραστηριότητας. Γιατί, ακριβώς επειδή μια «γύρα στα καταστήματα» είναι η πιο πρόχειρη και εύκολη ψυχαγωγία, τα ψώνια σε βραδινές ή μεταμεσονύχτιες ώρες, δηλαδή σε ώρες προορισμένες για ανάπαυση, ψυχαγωγία, μελέτη, δημιουργία, θα αντικαταστήσουν σε σημαντικό βαθμό τη συλλογική, οικογενειακή ή κοινωνική ζωή και τις συναφείς πολιτιστικές δραστηριότητες.

Ας παραβλέψομε κι εδώ την πιθανότητα παρακμής και εξαφάνισης πολλών (παραδοσιακών ή μη) επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων δημόσιας διασκέδασης και ας σταθούμε στην καταλυτική επίδραση που μπορεί να έχει ένα τέτοιο μέτρο στους κοινωνικούς θεσμούς, τη μόρφωση, τη δημιουργικότητα και την ψυχική ισορροπία του ανθρώπου. Πού θα βρουν χρόνο και χώρο για να επιβιώσουν η οικογενειακή συνοχή, η σχέση γονέων-παιδιών, οι παραδοσιακές κοινωνικές και πολιτιστικές λειτουργίες;

Την ήδη διαφαινόμενη εξέλιξη προς τη διάλυση του οικογενειακού κυττά-

ρου, συνέλαβε με οξύνοια και σχολίασε με χιούμορ ο λαϊκός τραγουδοποιός: «– *Το Σάββατο μπορείς; – Όοοχι, όοοχι! – Την Κυριακή μπορείς; – Όοοχι, όοοχι! / Δεν μπορεί δεν μπορεί / κάπου θα συναντηθούμε. Δεν μπορεί δεν μπορεί / στο ίδιο σπίτι ζούμε!*».

Ποια πραγματική και ορατή αναγκαιότητα, εθνική ή τοπική, υπαγόρευσε, αλήθεια, την 24ωρη λειτουργία των καταστημάτων; Δύσκολο να τη διακρίνει κανείς. Ωστόσο το μέτρο αυτό θα επιφέρει ριζικές ανακατατάξεις στον τρόπο ζωής της κοινωνίας μας, θα περιορίσει δραστικά τις πολιτιστικές δραστηριότητες, θα εξαρθρώσει την ελληνική οικογένεια. Ποιος και με ποιο «καντάρι» ζύγισε και εκτίμησε πως τα οικονομικά οφέλη για το κοινωνικό σύνολο παρέχουν ικανό αντιστάθμισμα;

Οι φορείς των τοπικών πολιτισμών στις χώρες τουλάχιστον της Νότιας Ευρώπης ήταν και είναι οι αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της υπαίθρου. Ο κοινοτικός οικονομικός σχεδιασμός έχει θέσει από χρόνια ως στόχο τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού σε κάθε κοινοτική χώρα (από το 35, 30 ή 25 %, που είναι ή που ήταν μέχρι χθες) σε ένα ποσοστό κάτω του 10%. Ο σχεδιασμός οδηγεί ευθέως στην εξαφάνιση των κοινωνικών πυρήνων συντήρησης των λαϊκών πολιτισμών, που αποτελούν τον πολιτισμικό θησαυρό της ευρωπαϊκής ηπείρου, μέσω του οποίου ορίζεται η ταυτότητα και αυτοσυνειδησία των αντίστοιχων λαών και η συνολική φυσιογνωμία της Ευρώπης.

Πώς συμβιβάζεται αυτό το μέτρο με τη διακήρυξη για το σεβασμό των περιφερειακών πολιτισμών; Δεν κινδυνεύει να μείνει κενό γράμμα; Αρκεί να σημειώσομε ότι η μέριμνα για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις χώρες της Κοινότητας περιορίζεται, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (Τίτλος V, 18, άρθρο 92, § 38), από τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού. Προβλέπονται δηλ. ενισχύσεις, αλλά μόνον «*εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού στην Κοινότητα*».

Αν λάβομε υπόψη τη στενή συνάρτηση μεταξύ πολιτιστικών και οικονομικών δομών, ποια μέτρα προστασίας παραδοσιακών δραστηριοτήτων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι δεν προσκρούουν στους όρους του ελεύθερου ανταγωνισμού; Εδώ, ακόμη και τα παραδοσιακά κεντήματα, υφαντά, προϊόντα λαϊκής μικροτεχνίας κατασκευάζονται πια στην Άπω Ανατολή και επανεισάγονται στις χώρες προέλευσής τους!

Και πώς μπορεί να οικοδομηθεί πνεύμα ουσιαστικής συνεργασίας και συναδέλφωσης των λαών, απαραίτητο για να σφυρηλατηθεί η κοινωνική και πολιτιστική συνοχή της αυριανής ενιαίας Ευρώπης, μέσα σ' αυτή την ψύχωση της «ελεύθερης οικονομίας»; Όταν η οικονομική πολιτική των κρατών-μελών της Κοινότητας φτάνει να εκφράζεται σε φόρμουλες όπως αυτή: «*όσο υπάρχουν συνεταιρισμοί δεν ξημερώνει η αυριανή μέρα*», τότε υπονομεύεται η ίδια η θεμελιώδης αρχή πάνω στην οποία οικοδομείται η Ευρωπαϊκή Ένωση: η αρχή της (οικονομικής και άλλης) συνεργασίας ατόμων και λαών. Στο μέτρο που το

συνεταιριστικό πνεύμα είναι ουσιώδες στοιχείο κάποιων ευρωπαϊκών πολιτισμών – όπως συμβαίνει λ.χ. με το δικό μας – τότε η αρχή του ανταγωνισμού στην παραπάνω ακραία της έκφραση ισοδυναμεί με πλήρη ανατροπή του τοπικού πολιτισμικού συστήματος.

Εάν πράγματι ανάμεσα στις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι να διασώσει και να ενισχύσει τους τοπικούς πολιτισμούς, τότε θα πρέπει να επικεντρώσει όλες τις προσπάθειές της στο να στηρίξει τις δημιουργικές πρωτοβουλίες στις παραδοσιακές κοινωνίες, τις βιώσιμες παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες της περιφέρειας, και βέβαια, τις αντίστοιχες κοινωνικές δομές, γιατί αυτές αποτελούν τα ερείσματα της αυθεντικής ευρωπαϊκής κουλτούρας. Αν μπορεί να υπάρξει ένας στόχος θεμιτός και κοινά αποδεκτός, αυτός είναι να βρεθούν τρόποι και πόροι να ενισχυθούν και να επιβιώσουν οι περιφερειακές κοινότητες-φορείς των ευρωπαϊκών πολιτισμικών παραδόσεων, να τους δοθούν κίνητρα για να μην αφομοιωθούν ή διαλυθούν, να ληφθεί ειδική μέριμνα για να ενταχθούν στη σύγχρονη οικονομική ζωή, χωρίς διαστρεβλώσεις. Έτσι μόνο θα μπορέσουν να λειτουργήσουν ως ζωντανοί πυρήνες παραγωγής πολιτισμικών αγαθών.

Όμως, ούτε αυτό είναι αρκετό εάν δεν εξασφαλιστεί παράλληλα η ισότιμη συμμετοχή και συμβολή όλων των πολιτισμικών παραμέτρων της ευρωπαϊκής ηπείρου σε μια πανευρωπαϊκή διαλεκτική αξιών, μέσα από την οποία θα προκύψει ενδεχομένως η αυριανή ευρωπαϊκή συνείδηση. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούν να λείψουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση οι χώρες της Κεντροανατολικής Ευρώπης και της Βαλκανικής. Είναι ζωτικής σημασίας να εξισορροπηθεί ο δυτικοευρωπαϊκός ατομισμός με τον ανατολικοευρωπαϊκό κοινωνισμό και συνεργατισμό, ο ορθολογισμός της Δύσης με το μυστικισμό της Ανατολής, η αντιπαλότητα προς τη φύση του αστικού βιομηχανικού μοντέλου με το βίωμα της ενότητας ανθρώπου-κόσμου του αγροτοκτηνοτροφικού μοντέλου.

Έτσι μόνο θα είχε πιθανότητες να πραγματωθεί, μέσα από μιαν αργή και μακρά διαλεκτική, η ποθητή σύνθεση, η οποία δεν μπορεί βέβαια να νοηθεί ως αυστηρά οριοθετημένο μοντέλο, αλλά ως εναρμόνιση των ευρωπαϊκών πολιτισμικών συστημάτων σε επίπεδο «*δομών βάθους*», που θα πει, εναρμόνιση στις βασικές κατευθυντήριες αρχές, με τρόπο που να επιδέχονται πολλαπλές ομόλογες πραγματώσεις ανάλογα με τις ιδιομορφίες των τοπικών συστημάτων. Έτσι είναι δυνατό θεωρητικά να προκύψει ένα *πολυκεντρικό σύστημα συστημάτων*, που στις κατά χώρες εκφράσεις του να κατοπτρίζει την πολιτισμική φυσιογνωμία των αντίστοιχων λαών ή εθνοφυλετικών και κοινωνικών ομάδων, ενώ παράλληλα να σφυρηλατεί μια συνοχή βάθους, στους κεντρικούς και στρατηγικής αξίας πολιτισμικούς προσανατολισμούς.

Αν τολμούσαμε να ορίσουμε το περιεχόμενο αυτής της συνοχής, με γνώμονα την ερευνητική εμπειρία του δικού μας πολιτισμικού συστήματος, θα λέγαμε ότι, αποκλείοντας την αρχή του ανταγωνισμού, θα έπρεπε να είναι μια άγρυπνα

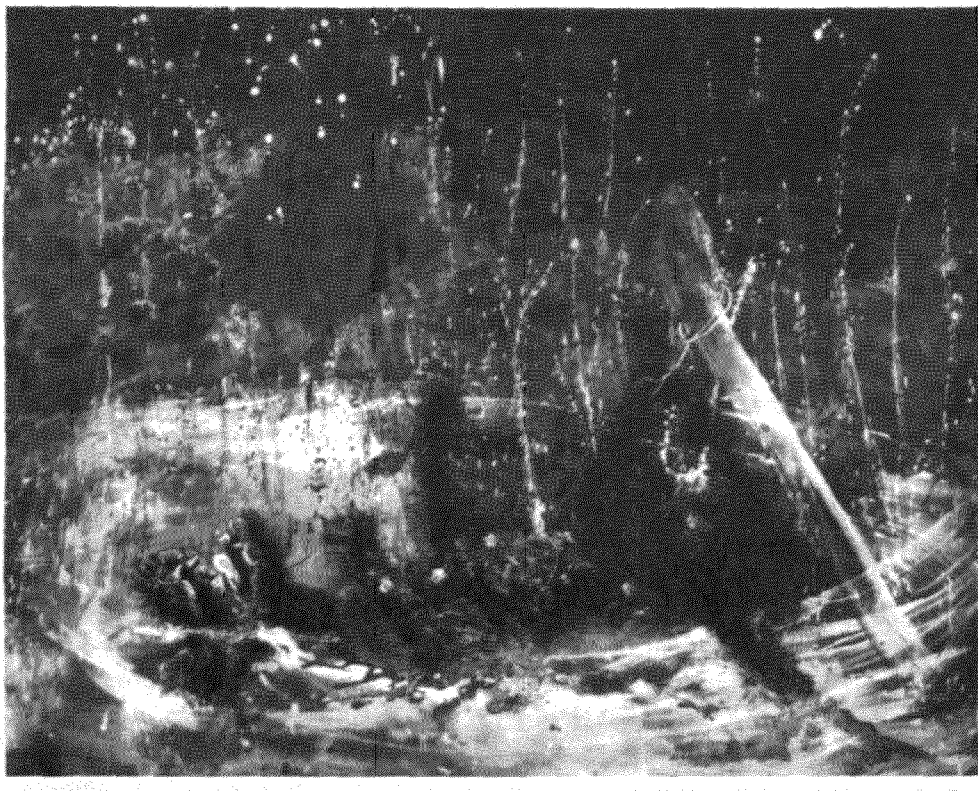
σκοπούμενη ισορροπία ατόμου-κοινωνίας, φύσης-κουλτούρας, ανθρώπου-κόσμου. Αυτές φαίνεται να είναι οι συντεταγμένες ενός πανευρωπαϊκού ανθρωπισμού, που όφειλε ν' αποτελεί, αντί των οικονομικών μοντέλων, τη στρατηγική προοπτική της Commission, που θα υπαγόρευε τις επιλογές της νεοσύστατης Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όλα ανεξαιρέτως τα πεδία.

Δε συμβαίνει όμως έτσι. Και δεν μπορεί να συμβαίνει όσο οι πολίτες βρίσκονται σε θέση θεατή. Η στάση των Δανών και των Γάλλων – και πρέπει όλοι οι Ευρωπαίοι να τους ευγνωμονούν γι' αυτό – μας δείχνει πως υπάρχει ακόμα καιρός να διεκδικήσομε από τις ποικιλώνυμες εξουσίες («Τριμερείς» ή πολυμερείς) και να επιβάλομε ενεργητικά και μαχητικά, στη θέση της Ευρώπης του απρόσωπου οικονομικού συστήματος, την Ευρώπη ως κοινωνία ελεύθερων πολιτών.

1. Τίτλος IX, Άρθρο 12.

2. Δήλωση για τη Δ.Ε.Ε. (Εισαγωγή, § 2, Β § 4).

3. «Πανεπιστήμιο και τοπική κοινωνία» Επιστημονική ημερίδα (Δήμος Ιωαννιτών, 16.11.1990). Εισήγηση: «Το πολιτισμικό μας πρόβλημα στην προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης» [=περ. *Διαλεκτική* 5 (Μάιος-Ιούν. 1991), σ. 55-62].

PAUL REBEYROLLE: «Πνιγμένος σκύλος», 1984-1985.